

BERKE ÖZENÇ • **Hukuk Devleti**

BERKE ÖZENÇ 1981 yılında İstanbul'da doğdu. Çağaloğlu Anadolu Lisesi'ni bitirdikten sonra İstanbul Üniversitesi'nde hukuk eğitimi aldı ve 2004 yılında aynı üniversitenin Genel Kamu Hukuku Anabilim Dalı'nda asistan olarak göreve başladı. Yüksek lisans ve doktorasını yine İstanbul Üniversitesi'nde kamu hukuku alanında tamamlayan Özenç, 2013 yılından bu yana Türk-Alman Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde çalışmaktadır. *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve İnanç Özgürlüğü* (Kitap Yayınevi, 2006) isimli kitabının yanı sıra çeşitli dergilerde yayınlanmış makaleleri bulunmaktadır.

İletişim Yayınları 1972 • Politika Dizisi 116

ISBN-13: 978-975-05-1439-5

© 2014 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2014, İstanbul

EDITÖR Kerem Ünüvar

DİZİ KAPAK TASARIMI Utku Lomlu

KAPAK Suat Aysu

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Remzi Abbas

DİZİN Birhan Koçak

BASKI ve CILT Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

BERKE ÖZENÇ

Hukuk Devleti

Kökenleri ve Küreselleşme
Çağındaki İşlevi



İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	9
Önsöz	11
Giriş	15
BİRİNCİ BÖLÜM	
Hukukun Üstünlüğü Söyleminin Toplumsal, Siyasi ve Kuramsal Kökenleri	21
ANTİK YUNAN'DA DEMOKRASİ KARŞISINDA HUKUKUN ÜSTÜNLÜĞÜ	22
Yasaların üstünlüğünün ideolojik boyutu	24
Toplumsal mücadeleler ve siyasi kurumların dönüşümü	27
<i>Toplumsal yapı ve gelişmeler</i>	28
<i>Siyasi kurumların demokratikleşmesi</i>	34
<i>Demokrasinin ayırt edici özelliği: Jüri mahkemelerinin ortaya çıkışı</i>	36
Sömürüden korunma aracı olarak demokrasi	38
Demokrasi karşısında hukukun üstünlüğü: Platon ve Aristoteles'in adalet ve hukuk anlayışı	43
<i>Filozofların yönetiminden yasaların hâkimiyetine</i>	44
<i>"Fakirlerin" yönetimi olarak demokrasi</i>	51
ANTİK ROMA'DA SİSTEMATİKLEŞEN HUKUKUN İŞLEVİ	56
Antik Roma'da toplumsal yapı ve gelişmeler	57
<i>Patrici-Pleb mücadelesi</i>	59
<i>Yeni bir zümrenin ortaya çıkışı: Nobilitas</i>	60
On iki Levha Yasaları bağlamında yazılı hukukun işlevi sorunsalı	62

Roma'da kurumsal dönüşüm ve üstün hukukun içeriği.....	68
<i>Siyasi katılımın sınırlanması</i>	68
<i>Hukuku üretme-uygulama ayrıcalığı ve hukuk güvenliği ilişkisi</i>	75
Roma siyasi düşüncesinin özgün niteliği:	
Cicero'nun siyasi iktidar ve özel mülkiyete yaklaşımı	77
<i>Orantılı eşitlik temelinde siyasi katılım</i>	79
<i>Hâkim sınıfın yasalarla sınırlandırılması</i>	80
<i>Siyasi iktidarın amacı olarak özel mülkiyetin korunması</i>	82
<i>Cicero'nun hukuk anlayışının Antik Yunan düşüncesi ile ilişkisi</i>	84
İmparatorluk dönemi ve sertleşen ceza hukuku.....	87
ORTA ÇAĞ'IN PARÇALI İKTİDAR YAPISININ HUKUK UYGULAMASI	
VE KURAMINA ETKİLERİ	90
Feodalizmin ana hatları	92
<i>Siyasi alanın dışında yer alan üreticiler: Serfler</i>	93
<i>Karşılıklı ve hiyerarşik iktidar ilişkileri</i>	95
Adaletin parçalanması	96
<i>Parçalanmış siyasi iktidarın baskı aracı olarak yargılama yetkisi</i>	97
<i>Sömürü karşısında toplumsal mücadeleler: Köylü ayaklanmaları</i>	102
Siyaset kuramının değişen konusu ve hukukun işlevinin yeniden tanımlanması:	
Aquinolu Thomas'a göre yasa-düzen ilişkisi	105
<i>Toplumu ortak yarar doğrultusunda birleştiren "bir" güç olarak krallık</i>	106
<i>Siyasi iktidarın düzen ve istikrarı sağlamak için yasalarla yönetme yükümlülüğü</i>	111
<i>Tabiiyetin konusu ve sınırı</i>	115
İKİNCİ BÖLÜM	
Hukuk Devletinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi	119
KAPİTALİZM VE MODERN DEVLETİN DİNAMİKLERİ	119
Siyasi iktidarın merkezileşmesi ve kurumsallaşması	120
Modern devletin ayırt edici özelliği: Meşru şiddet tekeli.....	123
Üretim ilişkilerinin dönüşümü: Siyasi ve iktisadi alanın ayrılması	126
<i>Kapitalizm öncesi üretim tarzlarının organizasyonunda siyasi baskının rolü</i>	126
<i>Kapitalizmin ortaya çıkış sürecinde siyasi baskının rolü</i>	130
<i>Modern bir iktidar aracı olarak "iktisadi ilişkilerin sessiz baskısı"</i>	134
Modern adalet kavramının temelleri: Eşitlik ve özgürlük.....	137
<i>Meta sahibi olarak eşit ve hukuki özne olarak özgür birey</i>	138
<i>Üretim ilişkilerinin organizasyonunda</i>	
<i>siyasi baskının kaçınılmaz sonucu: Siyasi eşitsizlik</i>	141

KAPİTALİST ÜRETİM TARZINDA SİYASİ İKTİDARIN ÖZGÜN BİÇİMİ: GÖRECE ÖZERK DEVLET	142
İktisadi ilişkilerin sessiz baskısının güvencesi olarak devlet	145
Siyasi ve iktisadi alanın ayrılması ve devletin özerkliği	149
<i>Üretim sürecinden özerkleşen devlet</i>	149
<i>Hâkim sınıflar karşısında özerkleşen devlet</i>	150
Devletin özerkliğini göreceleştiren sınırlar	155
<i>Hâkim sınıfların siyasi gücü ve etkisi</i>	156
<i>Kapitalizmin dayattığı yapısal sınırlar</i>	157
<i>Güç ilişkilerinin maddi yoğunlaşması olarak devlet</i>	160
Demokrasinin yeniden doğuşu bağlamında görece özerk devlet	162
<i>Demokrasinin modern sınırı: İktisadi alan</i>	163
<i>Demokrasinin kuramsal sınırı: Liberalizm</i>	165
<i>Sınırların aşılması ve kalabalıkların siyasi alana dahil oluşu</i>	168
MODERN SİYASİ İKTİDARIN MEŞRU BİÇİMİ: HUKUK DEVLETİ	171
Siyasi iktidarın sınırı olarak hukuk	173
<i>Doğal hukukun doğal haklara dönüşümü</i>	174
<i>Siyasi ve iktisadi alanın ayrılması bağlamında doğa durumu</i>	176
Siyasi bir kavram olarak (liberal) hukuk devleti	177
Meşruiyetin yasallıkla özdeşleşmesinin kuramsal temelleri	180
<i>İnsanın ve yasanın iktidarı karşısında egemenin iktidarı: Hobbes'un Leviathan'ı</i>	181
<i>Mülkiyetin doğallığı, doğa durumunun yasallığı: Locke'un keyfi olmayan egemeni</i>	185
<i>Kant'ın hukuki düzeninin a priori ilkeleri: Yasa önünde eşit ve özgür; iktisadi olarak tabi ve siyasi olarak pasif yurttaş</i>	191
Meşruluğun yasallıkla özdeşleşmesinin siyasi, ideolojik ve iktisadi boyutu	201
İnsanın iktidarında yasal düzen: Sosyal hukuk devleti	206
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
Küreselleşme ve Hukuk Devleti	213
DİNAMİK BİR KAVRAM OLARAK HUKUK DEVLETİ	213
Liberal hukuk devletini ebedileştirme çabası: Hayek ve <i>Rule of Law</i>	214
<i>Schmitt ve Dicey'in mirası</i>	214
<i>Sosyal reformlar karşısında yasaların genelliği ilkesi</i>	221
Meşruluk-yasallık geriliminde şekillenen hukuk devleti	229
<i>Meşruluğun korunması için yasalarla müdahale zorunluluğu</i>	231
<i>Hukuk devletinin muğlaklaşan içeriği karşısında şekli bir hukuk devleti tanımının avantajları</i>	236

KÜRESELLEŞMENİN DEVLETİN GÖRECE ÖZERKLİĞİNE ETKİSİ	247
İktisadi bir olgu olarak küreselleşme	248
<i>Fordist birikim rejiminin krizi</i>	250
<i>Dünya ekonomisinden küresel ekonomiye</i>	253
Küreselleşme çağında devletin işlevi	256
<i>Küreselleşme sürecinde devletin egemenliğini yitirdiğine dair tezler</i>	257
<i>Küreselleşme sürecinde devletin kurucu rolü</i>	261
Devletin görece özerkliğinin aşınması	266
<i>Ulus ötesi sermaye sınıfının ortaya çıkışı</i>	267
<i>Ulus ötesi sermaye sınıfının yönlendirici etkisi</i>	270
KÜRESELLEŞMENİN HUKUK DEVLETİNE ETKİSİ:	
NEO-LİBERAL HUKUK DEVLETİNİN İNŞASI	281
Neo-liberal hukuk devletinin özü: Mülkiyet ve piyasa ilişkilerinin korunması	285
<i>Neo-liberal hukuk devletinin kuramsal temelleri: Hayek'in mirası</i>	286
<i>Neo-liberal hukuk devletinin siyasi ve ideolojik işlevi</i>	287
Neo-liberal hukuk devletinin özgünlüğü:	
Esnek ve yoruma dayalı hukukun yükselişi	292
Sonuç	297
KAYNAKÇA	307
DİZİN	327

KISALTMALAR

a.b.ç.	Altını ben çizdim
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
A.e.	Aynı Eser
A.y.	Aynı Yer
b.a	Eserin bütününe atf
Bkz.	Bakınız
DTÖ	Dünya Ticaret Örgütü
IMF	Uluslararası Para Fonu
Md.	Madde
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
SPD	Alman Sosyal Demokrat Partisi

Önsöz

Hukuk devletinin, modern siyasi iktidarın meşru örgütlenme biçimi olarak sahip olduğu işlev bu çalışmanın temel sorunsalını oluşturuyor. Bu bağlamda üzerinde yoğunlaşılacak ilk husus; hukuk devletinin ortaya çıkışına zemin hazırlayan toplumsal, siyasi ve kuramsal gelişmelerin tarihsel materyalist bir yaklaşımla incelenmesi oldu. Bu yöntemle amaçlanan, hukuk devletinin kökenleri üzerindeki idealist perdeyi bir nebze aralayabilmek. Diğer bir ifadeyle Antik Yunan'ın mirasına dayanan hukuka bağlı siyasi iktidar idealinin, düşünürler tarafından geliştirildiği, yüzyıllar boyunca benzer bir içerikle savunulduğu ve ardından insanlığın gelişiminin artık “olgunluğa” erdiği belirli bir evrede kurumsallaştığına dair klasik ve baskın anlatıyı sorgulamak.

Hukuk devletine dair bu anlatı aynı zamanda, onun “yukarıdan” aktarılan tarihine dayanır. Bu nedenle bu klasik anlatının eleştirisi, kaçınılmaz olarak “büyük” düşün insanlarının söylediklerinin karşısında, “aşağıda” olanları, yani toplumsal mücadeleleri temel almayı gerektirir. Böylelikle hukuk devletinin tarihi, toplumsal mücadelelere neden olan baskı ve sömürü ilişkilerinin yanı sıra bu ilişkilerin kökenlerinin ve siyasi alana yansımalarının tarihi halini alır. Bu izleğin takip edilmesi, mo-

dern siyasi iktidarın örgütlenmesi sürecinde hukuk devletinin oynadığı rolün kavranılması açısından aydınlatıcıdır.

Siyasi iktidarın, istikrar ve sürekliliğini koruyabilmesi için hukuk devleti olarak örgütlenmesinin önemli bir ideolojik işlevi vardır. Erkek egemen ve sınıflı toplum yapısının biçimlendirdiği siyasi iktidar alanı ve iktidardan masun olduğu var sayılan özel alan, hukuk devletinin kurucu rolü aracılığıyla gayri şahsi bir düzenin parçaları olarak tahayyül edilir. Başta toplumsal cinsiyet ve kapitalist üretim tarzından kaynaklananlar olmak üzere, her türlü baskı ve sömürü ilişkisinden soyutlanmış eşit *hukuki öznelerin*, soyut normlar vasıtasıyla özgürce *hukuki ilişkilere* girdiği bu kurgusal düzende iktidar görünmez olur. Hukuk devleti ilkesinin bu ideolojik işlevi karşısında, devlet ve hukukun hiçbir zaman tarafsız ya da nesnel olmadığı ve olamayacağına dair saptama önem taşır.

Bu saptama karşısında, siyasi mücadeleler sonucunda elde edilen pek çok kazanımın da bünyesinde kurumsallaştığı hukuk devletinden, verili toplumsal düzende kolayca vazgeçilebileceği ileri sürülebilir mi? Bu sorunun kesin bir yanıtı ne yazık ki elinizdeki çalışmada da yer almıyor. Bu satırların yazarının elinden gelen, bu temel sorunsalın önemine işaret etmek, Nazi dönemi Almanyası örneğinde yasallık ve meşruluk geriliminin ortaya çıkışını incelemek ve sonuç olarak hukuk devleti ilkesini, belirli bir içeriğe kavuşturmak ve aşkın değerlerden arındırmak adına şekli özellikleriyle tanımlamak oldu. Başka bir deyişle, adalet ve meşruiyet söylemleri karşısında hukuk devleti ilkesinin, hukuk güvenliğini temel alan bir biçimde tanımlanmasının gerekli olduğu, bu çalışmada savunulan bir diğer unsur oluşturuyor. Çünkü eğer adaletin ve meşruiyetin değişkenliği ve muğlaklığı karşısında hukuk; baskı ve sömürüyü uygulayanlar açısından yapısal bir kısıt oluşturabilecekse, bu ancak hukukun içerik ve uygulamasının belirli bir bütünlük, tutarlılık ve teknik bakımdan da açıklık göstermesi durumunda söz konusu olabilir. Unutulmaması gereken, esas mesele- nin hukuku kimin yaptığı ve uyguladığı ve her zaman için bu iki özellikle bağlantılı olarak biçimlenen hukukun maddi içe-

riğidir. Hukuki biçim, bu üç ögenin belirleyiciliğini ancak belli oranda kısıtlayabilir.

Teşekkür faslına geçmeden önce biraz da bu çalışmanın, yazarın kapasitesinden kaynaklanan eksiklerine değinmek gerek. Bu çalışmada hukuk devleti, bir örgütlenme biçimi olarak devlet kuramı açısından tahlil edilirken, hukuk devletinin, genel olarak kamu hukuku ve daha özel olarak da anayasa hukuku uygulaması açısından bir ilke olarak sahip olduğu işlev ancak ikincil bir mesele olarak ele alınabildi. Bir diğer husus, hukuk devletinin ortaya çıkışı ve işlevine dair değerlendirmelerde, üretim tarzından kaynaklanan baskı ve sömürü ilişkilerini esas alan bir yaklaşımın kullanılmasıdır. Üretim tarzından kaynaklanan bu ilişkilerin toplumsal cinsiyetin inşasındaki rolüne değinilmediği gibi toplumsal cinsiyet ile hukuk devletinin dönüşümü ve işlevi arasındaki bağlantılar, bu çalışmanın kapsamı dışında kaldı. Son olarak, neredeyse 2500 yıllık bir zaman diliminde Batı geleneği içinde hukukun üstünlüğü söyleminin ve hukuk devleti kurumunun gelişimi incelenirken kullanılan kaynakların seçimine değinmek gerek. Bu noktada klasik eserler ve özellikle de, makalelere oranla çok daha kapsamlı bir bakış açısı sunduğu için kitap niteliğindeki monografiler temel alınarak, güncel kaynaklar mümkün olduğunca bu eserlerle birlikte değerlendirilmeye gayret edildi.

Bu çalışma, İstanbul Üniversitesi'nde savunduğum doktora tezimi esas alıyor. Fakat aradan geçen zamanda, tezi bir bütün olarak gözden geçirme, bazı kısımlarını geliştirme ve değiştirme fırsatım oldu. Jürimde yer alan Prof. Dr. Aydın Gülan ve Prof. Dr. Mustafa Koçak'a eleştirileri için teşekkür ederim. Prof. Dr. Oktay Uygun ve Doç. Dr. Mehmet Ö. Alkan'ın akademik hayatıma katkıları ise bu süreçle sınırlı değil. Üzerimdeki emekleri, en kritik anlarda esirgemedikleri destekleri ve yönlendirici eleştirileri için müteşekkirim. Bu kitaba son halini verirken tüm bu eleştiri ve katkıları dikkate almaya çalıştım.

Pek çok insanın olduğu gibi benim de akademik hayatıma ilham veren Bülent Tanör'ü anmadan geçemem. Üniversitedeki en sıkıntılı ve zor zamanlarımda, onun elimden geldiğince

örnek almaya çabaladığım özellikleri yol gösterici oldu. Fakat yokluğu hep hissediliyor. Kürsü arkadaşlarım Gülay Arslan, İpek Güleç, Semra Karabacak ve Burcu Özkan'a da tez sürecimde gösterdikleri dayanışma için teşekkür etmek isterim. Tezi mi baştan sona okuyan, eleştiren ve her zaman yanımda olduğunu hissettiren Esra Demir ve ismini burada anmadığım diğer tüm dostlarım yükümü hafiflettiler. Özenli çalışmalarıyla İletişim Yayınları ailesinin üyeleri kitabın yayınlanmasını mümkün kıldılar. Hepsine ayrı ayrı teşekkür ederim. Ama en büyük teşekkürü hayatımın üç kadınına borçluyum, tarihsel olarak... Anneannem, annem ve eşim. Emeklerini ve hayatımdaki yerlerini anlatmaya bu sayfalar kâfi gelmez. Bu kitap onlara ithaf edilmiştir...

BERKE ÖZENÇ

Ocak 2014

Giriş

Hukuk devleti, devlet kuramının ve siyasi alanın temel kavramları arasında yer alır. Bunun önemli bir nedeni, kavramın dayandığı devlet ve hukukun, toplumsal ilişkilerin hemen hemen tüm yönlerini düzenleyen ve bu doğrultudaki güçleri gittikçe artan kurumlar olmasıdır. Dolayısıyla bu kurumlara referans vermeden ne siyasi ilişkilerin ne de gündelik yaşam pratiklerinin sürdürülebileceğini söylemek abartılı bir ifade olmaz. Fakat bu alt kavramların, daha doğrusu kurumların gücü, hukuk devletinin anlam ve içeriğinin belirlenmesini kolaylaştırır. Aksine, bu kavramların içerik ve işlevine dair farklı yaklaşımlar, hukuk devletinin açık bir tanımının yapılmasını güçleştirir.

Bu çalışmada incelenen eserlerde yer alan farklı hukuk devleti tanımları bu güçlüğü yansıtır. Diğer yandan hukuk devletinin tek bir tanımının bulunmaması, kavramın siyasi bir ideal olmasıyla bağlantılıdır. Hukuk devleti, belli bir siyasi örgütlenme tarzını ifade eden bir kavramdır; dolayısıyla gerek kuram, gerekse uygulama açısından, savunulan ya da idealize edilen siyasi ve toplumsal yapıların, farklı hukuk devleti tanımlarına yol açtığı söylenebilir. Maddi ve şekli ya da liberal ve sosyal ve hatta bu çalışmanın ilerleyen bölümlerinde incelenen nasyonal

sosyalist hukuk devleti tanımlarına dair çeşitlilik, kavramın bu siyasi içeriğini ortaya koyar. Bu noktadan hareketle bu çalışmada, tüm farklılıkları aşan, tarafsız ya da nesnel olduğu iddia edilen bir hukuk devleti tanımı oluşturmak amaçlanmamıştır. Çalışmanın temel inceleme alanlarından biri, hukuk devletinin bu farklı sıfatlarının ortaya çıkış süreçleridir.

Bu çalışmanın bir diğer inceleme alanı, Alman geleneğinde *Rechtsstaat*, Anglo-Sakson geleneğinde *rule of law* kavramlarında ifadesini bulan hukuk devleti ilkesinin, 19. yüzyılda devlet kuramının ve siyasi alanın temel öğelerinden biri haline gelmesine neden olan gelişmelerdir. Bu yüzyıl bir yandan modern devlet aygıtının, diğer yandan bu aygıtın örgütlenme biçimi olarak hukuk devletinin gelişimine tanıklık etmiştir. Bu açıdan her ne kadar *Rechtsstaat* ve *rule of law* kavramları farklı gelenekleri yansıtsa ve ayrıca söz konusu kavramların kendi gelenekleri içinde farklı tanımları bulunsa da ortak bir zemine sahip oldukları söylenebilir. Bu, siyasi iktidarın, diğer bir ifadeyle modern devletin hukuk aracılığıyla sınırlandırılmasıdır. Hukuki düzenlemeler ya da hukuku üreten ve uygulayan kurumlar kuşkusuz 19. yüzyılda ortaya çıkmamıştır. Bu anlamda, hukuk devleti adı altında yer verilen ilke ve kurumlar bütünüünün özgün yanı, siyasi iktidarın faaliyetlerinin önceden belirlenmiş hukuki düzenlemeler çerçevesinde yürütülmesini sağlamak amacıyla geliştirilmeleridir. Hukuk devletine dair tanımlar, siyasi iktidarın sınırlarının ne olduğuna ya da hangi kurumlar aracılığıyla korunabileceğine dair farklı yanıtlar içerse de, bu sınırların varlığı noktasında ortaklaşırlar.

Siyasi iktidarın hukuk aracılığıyla sınırlandırılmasının özgün bir olgu olduğuna dair saptama, önceki tarihsel dönemlerde hukukun bu açıdan farklı bir işleve sahip olduğu iddiasını içerir. Bu farklılığı değerlendirmek için, çalışmanın ilk bölümünde, Batı'da modern hukuk devletinin ortaya çıkışı öncesinde var olan temel siyasi örgütlenme biçimleri incelenmiştir. Bu yaklaşım, dünyanın diğer coğrafyalarında hukukun gelişimi, işlevi ve siyasi iktidarla olan ilişkisinin göz ardı edilmesi sonucunu doğurur. Fakat bu yaklaşımın benimsenmesinin

nedeni, söz konusu coğrafyalardaki gelişmelerin yok sayılması değil, çalışmanın konusunu oluşturan hukuk devleti kavramının Batı geleneği içinde ortaya çıkmasıdır. Kuşkusuz bu gelenek, diğer coğrafyalardaki gelişmelerden ya da kuramsal çalışmalardan beslenerek şekillenmiştir. Fakat bu etkileşim bu çalışmanın kapsamının dışındadır.

Hukuk devleti modern bir kavram olsa da siyasi iktidarın yasalarla yönetmesinin bir ideal olarak ortaya konmasının kökenleri Antik Yunan'a dek uzanır. Bu nedenle, bu çalışmanın başlangıç noktasını Antik Yunan ve özellikle de Atina'nın siyasi yaşamı oluşturmuştur. Bu noktadan başlayarak, yönetme sanatında yasaların önemli bir araç olarak kullanılması gerektiğine dair vurgudan, siyasi iktidarın faaliyetlerini sınırlandıran kurumsal bir bütün olarak hukuk devletine geçiş süreci, çalışmanın ilk bölümünün ana hattını oluşturmaktadır. Bu dönüşümün temelinde yatan dinamiği kavramak için yalnızca kuramsal alan değil, bu alanın şekillenmesinde belirleyici olan toplumsal mücadeleler ve siyasi gelişmeler incelenmiştir.

Bu doğrultuda birinci bölümün başlangıç konusu, Atina'da demokrasi döneminin toplumsal ve siyasi gelişmeleridir. Bu kısımda demokrasinin kurumsallaşması sürecine ayrıntılı olarak yer verilmesinin nedeni, Platon ve Aristoteles'in kuramlarının önemli bir parçasını oluşturan hukukun üstünlüğü ilkesinin, demokrasinin karşıtı olarak tanımlanmasıdır. Diğer bir ifadeyle hukukun üstünlüğü, demokratik yönetimin zaaflarını ortadan kaldıracak bir ideal olarak ortaya konmuştur. Belli bir sınıfın ya da dönemin düşünürlerinin deyişiyle fakirlerin çıkarlarını koruyan demokratik yönetimin temel özellikleri bu kısımda incelenerek, söz konusu karşıtlığın nedenleri açıklanmaya çalışılmıştır. Ardından Roma'da cumhuriyetin kurulması, hukukun sistematikleşmesi ve dönemin en önemli düşünürlerinden Cicero'nun, siyasi iktidarın ve hukukun işlevine dair görüşleri incelenmiştir. Son kısımda ise, Orta Çağ'ın parçalı iktidar yapısının hukukun üretilmesi ve uygulanması üzerindeki etkileri araştırılmış, bu gelişmelerin Aquinolu Thomas'ın eserlerine yansımaları değerlendirilmiştir.

Her üç dönemdeki toplumsal ve siyasi gelişmelerin yanı sıra, üretim ilişkilerinin gelişimi üzerinde de durulmuştur. Modern öncesinde Atina ve Roma'daki köle ekonomisi ve Orta Çağ'ın feodal iktisadi düzeni ayrı ayrı değerlendirilmekle birlikte, ortak bir nokta olarak üretim ilişkilerinin organizasyonunda siyasi baskının rolüne yer verilmiştir. Bu bağlamda her üç dönemdeki sınıfsal yapı analiz edilerek, sınıflar arasındaki farklılıkların hukuken tanınmasının ve hukuku üretme ve uygulama yetkisinin sadece belli sınıflara ait bir ayrıcalık olmasının üretim ilişkilerinin organizasyonu ile ilişkisi ortaya konmaya çalışılmıştır.

Siyasi iktidarın hukuk devleti şeklinde örgütlenmesi, kapitalist üretim ilişkilerinin gelişimi ile büyük oranda eşzamanlıdır. Bu noktadan hareketle, çalışmanın ikinci bölümünde siyasi ve iktisadi alanın dönüşümü ve iki alan arasındaki etkileşim incelenmiştir. Üretim ilişkilerinin organizasyonunda siyasi baskının ortadan kalkması ve piyasa mekanizmasının gelişimi iktisadi alandaki; siyasi iktidarın görece özerk bir devlet aygıtında yoğunlaşması ise siyasi alandaki temel dönüşümleri oluşturmaktadır. Bu bölümde hukuk devletinin ortaya çıkış sürecinde, bu etkileşimin büyük oranda belirleyici olduğu iddiası üzerinde durulmuştur.

İkinci bölümde ayrıca, hukuk devletinin siyasi bir ideal olarak gelişimi incelenmiştir. Bu kısım, bir ilke olarak hukuk devletinin içeriğinin doldurulması ve bu anlamda, nötr bir kavram olmadığının ortaya konması açısından önem taşımaktadır. Bu çerçevede ilk olarak hukuk devletinin, –dönemin baskın ideolojisi olan liberalizmin temel değerlerini oluşturan– özel mülkiyetin ve kişisel özgürlüklerin korunmasını sağlayan ilkeler ve kurumlar bütünü şeklinde geliştirilen tanımı üzerinde durulmuştur. Liberal hukuk devletinin kuramsal gelişiminin analizinde, Hobbes, Locke ve Kant'ın eserleri temel alınmıştır. Modern devletin ortaya çıkış sürecini sistemli bir kuramsal çerçevede içinde değerlendiren ve devletin meşruluğunu, yasayla yönetmesinde değil de, sahip olduğu güçte arayan Hobbes, devlet kuramını liberalizmin sınırlarına kadar getirir. Locke ve

Kant ise devletin temelini yasallık ilkesini yerleştirerek, devletin düzenleme ve faaliyetlerinin konu bakımından sınırı olarak özel mülkiyete ve kişisel özgürlüklere işaret ederek ve devletin ancak bu sınıra uyması halinde meşruiyete sahip olabileceğini vurgulayarak liberal hukuk devletinin kurucuları arasında yer alırlar.

Liberal hukuk devletinden sosyal hukuk devletine geçiş süreci hukuk devletinin hem dönüşüme açık hem de siyasi bir kavram olduğunu göstermesi açısından önem taşır. Bu geçiş süreci ikinci bölümün son kısmının konusudur. Liberal hukuk devletinin temel özellikleri olarak yasaların genelliği ilkesi, siyasi iktidarın keyfilikliğini önleme işleviyle ortaya çıkarken; sosyal hukuk devleti, hukukun yalnızca sınırlandırıcı değil, aynı zamanda toplumsal eşitsizlikleri giderici bir biçimde kullanılması taleplerini yansıtır. Hukukun işlevinin bu şekilde yeniden tanımlanmasında toplumsal ve siyasi mücadeleler esas etkeni oluşturur. Bu kısımda, bu mücadeleler karşısında Almanya'da Weimar döneminde yasaların genelliği ilkesinin ve İngiltere'de *common law* geleneğinin, sosyal reformları engellemek amacıyla kullanılması çabaları değerlendirilmiştir.

Liberal hukuk devleti ilkesinin, siyasi iktidarı, kişisel özgürlüklerin yanı sıra özel mülkiyetin ve piyasa mekanizmalarının korunması amacıyla sınırlandırması ile sosyal hukuk devleti aracılığıyla bu sınırların aşılması arasındaki karşıtlık, küreselleşmeyle birlikte güncel bir sorun haline gelmiştir. Bu karşıtlığı kuramsal olarak ortaya koyan Hayek'in görüşleri, üçüncü bölümün ilk kısmında incelenmiş ve Hayek'in oluşturduğu kuramsal çerçevenin *Rechtsstaat* ve *rule of law* gelenekleriyle olan bağlantısı ortaya konmuştur. Bu noktada, yasa önünde eşitliği temel alan yasaların genelliği ilkesinin, Hayek tarafından sosyal hukuk devletinin müdahaleci politikalarını sınırlandırmak için yeniden yorumlanması dikkat çeker. Hayek'in hukuk devletine dair görüşleri, küreselleşme sürecinde devlet aygıtının işlevinin yeniden tanımlanması açısından baskın ideoloji haline gelen neo-liberalizmin kuramsal zeminini oluşturması nedeniyle ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Son bölümün ikinci kısmında, öncelikle küreselleşmenin iktisadi bir olgu olarak tanımı yapılmıştır. Üretim ilişkilerinin organizasyonunun ve sermaye birikiminin küresel düzlemde gerçekleşmesinin, devlet aygıtının işlevi ve sınıfsal yapı üzerindeki etkisi bu kısımda üzerinde durulan temel meselelerdir. Bu çerçevede, küreselleşmeyle birlikte güçlenen ulus ötesi sermaye sınıfı ve bu sınıfın, devletlerin egemenliği üzerindeki etkisi değerlendirilmiştir. Öte yandan devlet aygıtının işlevsizleştiğine dair tezler karşısında, bu süreçte devletin, tıpkı ulusal düzlemdeki iktisadi ilişkilerinin gelişimi açısından olduğu gibi, kurucu bir role sahip olduğu görüşü üzerinde durulmuştur. Küreselleşme, iktisadi ve siyasi alanın etkileşim içinde yeniden şekillendiği bir süreçtir. Bu noktadan hareketle son kısımda, hukuk devleti ilkesinin, neo-liberal bir içerikle yeniden tanımlanması ve toplumsal ilişkilerin yeniden düzenlenmesi sürecindeki rolü incelenmiştir. Bu rol incelenirken, Uluslararası Para Fonu, Dünya Ticaret Örgütü ve Dünya Bankası'nın, piyasa mekanizması ve mülkiyet haklarının etkin bir biçimde korunması amacıyla hukuk devleti ilkesini destekleme eğilimleri merkeze alınmıştır. Diğer bir deyişle son kısmın konusu, çok boyutlu bir kavram olan hukuk devleti ilkesinin, küreselleşme sürecindeki üretim ilişkilerinin dönüşümü bağlamında yüklendiği işlevdir. Bu nedenle, hukuk devleti açısından diğer güncel meseleleri oluşturan, örneğin düşman ceza hukuku kuramındaki gelişmeler, bu çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır.